

SAHAB ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: sahabaliyeva89@gmail.com

HÜSEYN CAVIDİN FƏALİYYƏTİNİN TÜRKİYƏ DÖVRÜ VƏ YARADICILIĞINDA TÜRKİYƏ MÖVZUSU

Məqalədə Türkiyənin ictimai-siyasi və mədəni həyatı Hüseyn Cavidin bədi əsərləri və məktubları əsasında araşdırılmış, İstanbul mühitinin Cavidin dünyagörüşünün formalaşmasında oynadığı rol müxtəlif aspektlərdən öyrənilmişdir. Eyni zamanda Cavidin İstanbul dövrü yaradıcılığı da ətraflı şəkildə tədqiq olunmuş, şeirlərinin dil, üslub və sənətkarlıq xüsusiyyətləri araşdırılmış, şeirlərindən bir neçə nümunə verilirək o dövr Cavid üslubunu formalaşdıran cəhətlər müxtəlif tədqiqatçıların fikirlərinə də əsaslanaraq izah olunmuşdur. Məqalədə Cavidin Türkiyədə yaşadığı müddətdə Vətən həsrəti, əsas əməlinin xalqna, Vətəninə xidmət olması onun "Vətən" şeiri və məktublarına istinad edilməklə araşdırılmış, "Uçurum" və "Afət" faciələrindəki obrazların timsalında xalqın, Vətəninə unudan gənclərin faciəsi, "mədənilik" və "yenilik" adı altında əxlaqsızlığın törətdiyi fəlakətlərin öz əksini tapması əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, İstanbul mühiti, türk şairləri, Türkiyə mətbuatı, bəşəri ideyalar.*

Türkçülük və turançılıq ideyalarının qızğın müdafiəçisi, öz milli, bəşəri ideyaları ilə nəinki Azərbaycan ədəbiyyatının, eyni zamanda dünya ədəbiyyatının bir çox dahi şəxsiyyətləri ilə müqayisə oluna biləcək istedadla, dahiliyə malik Hüseyn Cavid öz orijinal üslubu ilə ədəbiyyat tariximizdə dərin iz qoyan böyük mütəfəkkirdir. Qısa olduğu qədər mənalı, kəşməkəşli həyat və fəaliyyətinə nəzər yetirdikdə Hüseyn Cavid dahiliyyənin, böyüklüyünün, istedadının meydana çıxmasında onun doğulduğu torpağın, ailədə aldığı tərbiyənin, "Məktəbi-Tərbiyə"dəki təhsilinin, müxtəlif illərdə İran və Türkiyədə yaşamasının, Tiflisdəki fəaliyyətinin, onu əhatə edən elmi-ədəbi mühitin, dövrünün tarixi elm və sənət adamları ilə yaxınlığının və s. təsiri danılmazdır. Sadələdiyimiz bütün bu təsirlər sırasında Cavidin Türkiyədə təhsil alması, dörd il bu mühit içərisində yaşaması xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Onun İstanbula getməsinə, oradakı fəaliyyətini tanınmış ədəbiyyatşünas alim Rəfael Hüseynov Cavidə həsr etdiyi kitablarının birində belə təsvir edir: "Burda, İstanbulda ömrünün dörd ili qalacaq. Ömrünün dörd ili qalacaq orda və Hüseyn, ömrünün sonrakı dörd on ilinə sıgacaq qədər xatirələrlə qayıdacaq oradan. İstanbul xərəklərinin dadi, İstanbul çiçəklərinin ətri, İstanbul nəğmələrinin titrək xalları, İstanbul ləhcəsinin şirinliyi son günəcən unudulmayacaq. Burda təzə-təzə dostlar-tanışlar tapacaq. Burda məşhur inqilabçı şair Səid Səlməsiylə, "Danışməndane-Azərbaycan" təzkirəsinin yazarı Məhəmmədəli Tərbiyətlə, İran maarifpərvərlərindən Naci bəylə, Abdulla Surla, Bəkir Çobanzadəylə...tanış olacaq, burda böyük Tofiq Fikrətdən, Rza Tofiqdən dərs öyrənəcək... Burda, bu şəhərdə savad, zövq, ədəbi səliqə tərbiyəsi alacaq və sonra uzun illər boyu bunun faydalarını da duyacaq, "zərbələrini" də yeyəcək. Burda, bu şəhərdə o, kitabdan-kitaba keçdikcə bilik zənginliyinə də nail olacaq, pulsuzluğun sıxıntılılarına da məruz qalacaq, oxumaq, öyrənmək xatirinə həftələrlə pendir-çörək yeməyə də dözəcək" [12, s.

327]. Bütün bu fikirlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, doğrudan da, Hüseyn Cavid dünya-görüşünün formalaşmasında, türkcülük və turançılıq ideyalarının yaranması və inkişafında Türkiyə ədəbi mühitinin böyük rolu olmuş, “onu Qərb düşüncəli, Şərq koloritli bir dramaturq kimi yetişdirmişdir” [14, s. 22].

Hüseyn Cavid ilk təhsilə mollaxanada başlamış, beş il orada təhsil aldıqdan sonra “Məktəbi-Tərbiyə”yə daxil olmuşdur. 1898-ci ildə “Tərbiyə” məktəbini bitirdikdən sonra Təbrizdə “Talibiyyə” mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir. Təhsilini bitirdikdən sonra Naxçıvana qayıtmış, 1905-ci ildə Bakıya getmiş, orada Abdulla Şaiqlə tanış olmuşdur. Abdulla Şaiq sonralar nəşr etdirdiyi kitablarında Cavidlə Bakıdakı görüşləri haqqında məlumat vermiş, həm də Cavidin sonrakı fəaliyyətini belə təsvir etmişdir: “Təbrizdən qayıtdıqdan sonra bir müddət ticarətə məşğul olmuş, 1905-ci ildə səyahət üçün Bakıya, sonra isə Tiflisə gəlmiş, burada atasının yaxın dostlarından ticarət şirkəti sahibi olan biri ilə şərik olmuş Hüseyn şirkətin həm mühasibat işlərini aparmalı və həm də əlində olan sərmayəsi-700 manatı şirkətə verməli idi. Şirkətin Batumda, Təbrizdə və İstanbulda şöbələri var idi. 1905-ci ildə Hüseyn İstanbul şöbəsinə göndərilir...” [17, s. 291]. Deməli, Hüseyn Cavid 1905-ci ildə İstanbula ticarət məqsədilə getmiş, onun göndəriləndiyi ticarət şirkətinin İstanbul şöbəsi iflas etdikdən sonra geri dönməmiş, təhsil almaq üçün orada qalmışdır. Hələ universitetə qəbul olmamışdan əvvəl bir neçə ay Türkiyənin məşhur filosof-alimi Rza Tofiqdən dərs almış, onun fəlsəfi fikir dünyası ilə tanış olmuş, Qərb və Şərq filosofları və onların əsərlərini mütaliə etmişdir. Daha sonra İstanbul Darülfünuna daxil olmuş, o dövr türk romantizminin görkəmli nümayəndələrindən olan Əbdülhəq Hamid, Namiq Kamal, Şəmsəddin Sami, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm, Tofiq Fikrətlə sıx yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır.

Hüseyn Cavidin Türkiyədəki fəaliyyəti, Türkiyənin ictimai-siyasi və mədəni həyatı haqqındakı məlumatları İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı səkkiz məktubu vasitəsilə əldə edirik. Bu məktublar haqqında Əziz Şərif yazırdı: “Mənim əlimdə onun İstanbuldan Naxçıvana-Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı səkkiz məktubu vardır ki, bunlar 1906-10-cu ilə qədər dörd ilin ərzində yazılmışdır. Bu məktublar şairimizin həyat və yaradıcılığında əhəmiyyətli olduğu kimi, tərcümeyi-halında da qaranlıq olan İstanbul dövrünü lazımi dərəcədə aydınlaşdırır” [16, s. 26]. Əziz Şərif eyni zamanda xatirələrində Hüseyn Cavidin atası Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi bir məktubunda Salik təxəllüsü ilə fars dilində yazdığı “Vətən” şeiri haqqında da məlumat vermiş, şeirin tərcüməsinin İ.Cəfərpura məxsus olduğunu göstərmiş və onun tərcüməsini oxuculara təqdim etmişdir:

Olubdu qəlbimə hakim mənim mələli-vətən,
Başımda şur ilə məskən salıb xəyali-vətən,
Vətən, vətən deyərək hər diyarə səs salıram,
Düşərmə bircə dilimdən mənim məqali-vətən?
...Əgər sual edələr-Salikin xəyalı nədir?

Deyin, həqiqəti ancaq olub maali-vətən [6, s. 267].

Təkcə bu şeir deməyə əsas verir ki, Cavid Türkiyədə olduğu müddətdə Vətəni ni unutmamış, yeri gəldikcə şeirlərində, məktublarında bunu dilə gətirmişdir. Bu şeiri “ürəyi vətən eşqi ilə döyünən, incəqəlblı bir şair-vətəndaşın həzin nəğməsi” [13, s. 115] də adlandırmaq olar. Əziz Şərif xatirələrinin davamında Hüseyn Cavidin İstanbul dövrü yaradıcılığında daha çox klassik üslubda, əruz vəznində yazdığını vurğulamışdır. “Vətən” şeiri “bəlkə də Hüseyn Cavidin bu şəkildə yazmış olduğu son şeirdir, çünki İstanbuldan qayıtdıqdan sonra şair öz yaradıcılığında bambaşqa yol seçmiş, çox vaxt əruz vəznində yazsa da, yeni-yeni formalardan və mövzulardan istifadə etməyə başlamışdır.

Bu cəhətdən həmin “Vətən” şeiri Hüseyn Salik ilə şair Hüseyn Cavid arasındakı fərqi apaçıq göstərməklə bərabər, Hüseyn Cavid yaradıcılığında İstanbul təlim və tərbiyəsinin də rol və əhəmiyyətini aydınlaşdırmışdır” [6, s. 267].

Məktublarında Cavid öz təhsili, müəllimləri, keçirilən dərslər, gələcək planları haqqında məlumat verməklə yanaşı, Türkiyənin o zamankı ictimai-siyasi və mədəni həyatı, İstanbula gedərkən yol boyu gördüyü bir neçə türk şəhəri haqqında da söz açır. Bildiyimiz kimi, o dövrdə Türkiyədə Sultan II Əbdülhəmidin istibdad rejimi hökm sürürdü. Ölkədə söz, fikir və vicdan azadlığı yox dərəcəsinə idi. Bu vəziyyət Cavidi də narahat etmiş, Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı məktublarından birində bu məsələyə toxunaraq yazmışdır: “İstiqlala dair bir söz oxunması və qonuşulması pək məmnu olub, artacaq mahaldır...Əcnəbi poçtları vasitəsilə azad ruhlu qəzet almağa mane olurlar...Ən irəli gəlmiş məktəblər əsgəri və tibbi məktəblərdir...Azad ruhlu müəlliflərin kitabları qadağandır...İstanbulda çox böyük qiraətxana və kütübxanalar var, amma layiqlərinə kitabları və qəzetləri yoxdur, çünki hər bir eyi mündəricat və mətbuat yasaqdır...”[7, s. 29]. Məktublarından əlavə, “Fyüzət” jurnalında çap etdirdiyi bir şeirində də Türkiyədəki istibdad rejimini kəskin tənqid etmişdir:

Daha məhv etdi artıq istibdad,
Yaqdı zülm atəşinə canımızı.
Oldu hər bir hüququmuz bəzbad,
Dinləməz kimsə ələmanımızı [3, s. 126].

Cavidin məktubları Türkiyənin o zamankı ictimai və mədəni həyatını öyrənmək baxımından da olduqca dəyərlidir: “İstanbulda mütəəddid və gunagun teatrolar var. Ələlxüsüs ramazanda büsbütün kəsəbə və çox əsnafın dükənləri gecələr açıq olub, məflum olduğuna görə, teatrolar da ziyadələşir və türklər də o gecələrdə teatroya getməyə artıcaq talib və rəğib olurlar...Ünas firqəsi, büsbütün xanımlar üzuaçıq və hürrdürlər, amma namünasib bir şey yapmazlar. Xilafi-şər, bir iş nəşət ediyorsə, devlət çox sıqı tutuyor. Amma bəzilərinin də müxtəsər yüz örtüyü vardır. Türkiyədə muzey sənətinə tərəqqi verməyə çox tələş və səy olunur...” [5, s. 256].

Məktublarından məlum olur ki, Cavid Türkiyədə tələbəlik illərində maddi cəhətdən çox sıxıntılar çəkmiş, özünün yazdığı kimi, “həftələrlə peynir-əkəmlə qənaət edərək” dolanmış, ancaq yenə də heç kimə ağız açmamış, mənəvi köləliyi qəbul etməmiş, Qurbanəli Şərifzadənin təşəbbüsü ilə ona göndərilən ianə torbasını da yırtmışdır. Heç bir məhrumiyyət, ağır vəziyyət onu öz əmalından, həyatı boyu əsiri olduğu məhəbbət və həqiqətdən uzaqlaşdırma bilməmişdir: “Bən hamallığı, xidmətkarlığı pək ziyadə sevirim. Fəqət böylə bir devri-hürriyyət və zəmani-səadətə bənliyimi satmaq, əsir olmaq istəməm (əsir olduğum bir şey varsa, o da həqiqət və məhəbbətdir). Əsarət zəncirinə bağlanmaq, o müləvvəs qeydi çəkməyə razı olamıyorum”[5, s. 262].

Cavidin məktublarından da məlum olduğu kimi, o, Türkiyəni nə qədər sevsə, oranın ədəbi mühitindən təsirlənsə də, Vətəni bir an belə unutmamış, əsl məqsədinin Vətənə xidmət olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır: “Şimdi burada hər zəhmətə mütəhəmmil olub da aldığım maaş ilə, fəqirənə bir güzəran ilə burada üç-dört sənə qədər dəxi həm tədris, tədərüs edə bilirim. Lakin, lakin...validəm, vətənim, vətəndaşlarım bütün-bütün unutulacaq bir hala gəlir. Şimdi burada binlərcə iş başında sahibi-heysiyyət tatar, türküstanlı, qafqaslı, kırımılı vardır ki, hər təhsilini ikmal etdikdən sonra İstanbullu olmağı da onlara zəmlə, bir osmanlı olub getmişdir. Bu bəncə pək güc...Şimdi əsil məqsəd vətənə xidmət, həm də layiqlə xidmət etməkdir” [5, s. 269].

Hüseyn Cavid İstanbulda təhsil aldığı müddətdə bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş, “Rəqs”, “Çəkinmə, gül”, “Uyuyur”, “Pənbə çarşaf”, “Xuraman-xuraman”, “Dəniz

pərisi”, “Hər yer səfali”, “Mən istərəm”, “Yadı mazi”, “Ah, yalnız sən”, “Şeir məftunu”, “Bir ahi-məzlumana” şeirlərini qələmə almışdır.

Bu şeirləri qiymətləndirən Cavid irsinin cəfakəş tədqiqatçısı akademik Məmməd Cəfər yazırdı: “Məzmun cəhətindən həyəcanlandırıcı xəyallar, fəvqəladə, mücərrəd mə-nəvi səadət həsrəti, forma cəhətindən isə süni pafos, dəbdəbəli üslub, fars və ərəb sözləri, tərkipləri ilə ağırlaşdırılmış qəliz dil bu şeirlərin çoxunun əsas xüsusiyyəti idi” [2, s. 31]. Cavidin Türkiyədə oxuduğu müddətdə yazdığı şeirlərin dil və üslub xüsusiyyətlərini hərtərəfli araşdıran M.Cəfər belə qənaətə gəlir ki, Cavid bu dövrdə əsasən klassik üslubda yazmışdır, ancaq bəzi şeirlərində xalq şeir üslubunu da müşahidə etmək mümkündür. Bunun səbəbi kimi, bir tərəfdən Cavidin türk ədəbiyyatının Əbdülhəq Hamid, Cənab Şəhabəddin kimi şairlərdən təsirlənməsini, digər tərəfdən isə o dövrdə Azərbaycanda olduğu kimi, Türkiyədə də zəif də olsa, şeirdə yeni dil, üslub, ədəbi forma axtarış-larının başlanması ilə əlaqələndirmişdir. Türk şairlərindən Tofiq Fikrət və Əbdülhəq Hamid əsərlərinin çoxunu çətin dildə yazırdılarsa, Rza Tofiq şeirdə həm klassik, həm də xalq üslubundan istifadə edirdi. Cavidin də bu dövrdə yazdığı şeirlərə nəzər yetirdikdə, iki üslubun birləşdiyinin – ictimai-fəlsəfi şeirlərinin klassik üslubda, mahını və şərqilərinin isə xalq şeiri üslubunda yazıldığının şahidi olurduq. Cavidin o dövr lirikasını araşdı-ran tanınmış alim İsa Həbibbəyli də bu cəhəti nəzərə almış, Türkiyədə təhsil illərində yazılmış “Yadı-mazi”, “Bir ahi-məzlumana” şeirlərinin quruluşundakı orijinallığı belə izah etmişdir: “Bu şeirlər hər iki üslubun – klassik lirika və xalq-aşiq lirikasının qovuşu-ğundan yaranmışdır. Xalq aşiq poeziyasında olduğu kimi, şeirlər bəndlərdən ibarətdir. Lakin bəndlərin arasında klassik lirikadakı beytlərə bənzər cüt misralar verilmişdir” [11, s. 7].

Ey vətən! Ey gönül pərəstarı!
Var ümidim, qüsura baqmayısan,
Bizə tərcih edib də əğyarı
Bıraqıb nari-hicrə yaqmıyasan.
Səni bu hala saldı qəflətimiz,
Daha əfv et, yetər nədəmatimiz [3, s. 125].

Ədibin sonralar yazdığı şeir və dram əsərləri sübut edir ki, Vətənə qayıtdıqdan sonra Cavid klassik şeir üslubunu çətinləşdirməyin lazımsız olduğunu anlamış, özünə-məxsus dil və üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir.

İstanbulda təhsil aldığı müddətdə Cavid təkcə şeir yazmaqla kifayətlənməmiş, yazdıqlarını müxtəlif mətbuat orqanlarında da çap etdirmişdir. Onun üç şeiri “Sırat-ül-müstəqim” jurnalında dərc olunmuşdur (“Yadı-mazi”, “Elmi-bəşər”, “Son baharda”). Ədib “Cavid”(əbədi) imzasını da ilk dəfə 1909-cu ildə bu jurnalda işlətməmişdir. Bundan başqa onun “Bahar şəbnəmləri” kitabında yer alan iki şeiri İstanbulda çıxan “Ədəbiyyatı-Umumiyyə” məcmuəsində, “Nəcm-i Geysudar” başlıqlı şeiri isə Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1923-29-cü illərdə İstanbulda çıxardığı “Yeni Kafkasya” dərgisində dərc edilmişdir. Bu dərgi ilə bir çox şair və yazıçılarımız əməkdaşlıq etmiş, Cavid isə bu dərgidə “Əhməd Cavaddan sonra şeiri nəşr edilən ikinci azərbaycanlı şair olub” [10, s. 107]. Göründüyü kimi, Cavid Vətənə döndükdən sonra da Türkiyə ilə əlaqəsini kəsməmiş, oradakı ictimai-siyasi vəziyyətə öz münasibətini bildirmiş, öz şeirlərini müxtəlif dərgilərə göndərmişdir.

Cavid İstanbul mühitindən aldığı təəssüratlar əsasında “Uçurum” və “Afət” faciə-lərini yazmış, o dövrdə özünün də müşahidə etdiyi türk ziyalılarının böhranlı vəziyyə-tini, Avropa mühitinin mənfi tərəflərinə diqqəti cəlb edərək Vətənini, millətini unudan gənclərin faciəsini bu əsərlər vasitəsilə tənqid etmişdir. Bu mövzu Cavidə həmişə düşün-

dürmüş, hələ 1915-ci ildə “Açıq söz” qəzetində nəşr etdirdiyi “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsində həmin məsələyə toxunmuşdur: “Avropa yolunu tanıır-tanımaz, bir də baxırsan fransız müqəllidliyi meydan aldı. Həm də fransızların az-çox ciddi və məharətli ədəbiyyatı deyil, hoppa, dəgərsiz və çürük əsərləri təqib olundu, tərçümə edildi və kəndiliğindən xüsusi əsərlər yazanlar belə, bir dürlü təqliddən yaqayı sıyıramadılar. Həm də əskilik ilə yeniliyi, acəmilik ilə fransızlığı qarışdıraraq iki çürük, iki əxlaqsız uçurum arasında qaldılar. Yalnız Rza Tevfiq, Əbdülhəq Hamid, Tevfiq Fikrət kibi məşahir, bir də milli ənənələri, milli duyğuları dinləyən bəzi gənc ruhlar, gənc qələmlər köhnəlikdən, müqəllidlikdən sıyrılmağa başladılar. Namiq Kəmal kibi özünü hər kəsə sevdirmə bilən böyük bir hünərvəri belə pək küçük, pək darıxlu buldular və haqları da var...” [5, s. 236].

Bu mövzuda yazdığı “Uçurum” faciəsində Cavid ilk dəfə Şərq və Qərb, “biz Qərbdən nəyi öyrənməli və nəyi əxz etməliyik məsələsini ortaya qoyur və türk cavanlarının mənaviyyatsızlığa, əxlaqsızlığa yuvarlanmasının bir səbəbini də Qərbin ifrat mənfiliklərinə aludəçilikdə görür” [1, s. 192]. “Uçurum” faciəsinin yazılma tarixi barədə bir çox mülahizələr mövcuddur. O dövrün görkəmli tənqidçilərindən Mustafə Quliyev və Əli Sultanlı öz yazılarında bu əsərin 1905-06-cı illərdə İstanbulda yazıldığını və Cavidin ilk dram əsəri olduğunu iddia edirdilər. Akademik Məmməd Cəfər isə əsərin istər dil, üslub və sənətkarlıq cəhətdən Cavidin İstanbul dövründə qələmə aldığı əsərlərindən seçilməsi, istərsə də bu əsərin sənətkarlıq keyfiyyətlərini nəzərə alaraq Cavidin sənətdə püxtələşdiyi dövrünə aid olması fikrini irəli sürərək onun 1917-ci ildə yazıldığını sübuta yetirmiş və bununla da mübahisələrə son qoymuşdur.

“Uçurum” romantik üslubda yazılmış və mövzusu Türkiyə həyatından alınmış faciədir. Əsərdə “Avropa burjuva əxlaq düşkünlüyü ilə Şərqdəki burjuva əxlaq düşkünlüyü arasındakı yaxınlıqdan, Qərblə Şərfin təmasıdan yaranan yarğanlar, uçurumlar və bu yarğanların, uçurumların qurbanı olan insanların, günahsız bir ailənin faciəsindən bəhs edir” [9, s. 105].

Əsərdə Cəlal obrazı vasitəsilə Cavid o dövrdə türk gənclərinin Avropaya meyil etməsini, oradan elm, sənət öyrənmək əvəzinə, Avropa aristokrat təbəqəsinin mənfəi əxlaq və vərdişlərini mənimsədiklərini açıb göstərmişdir. Cəlalın Avropa mühitində böyümüş və tərbiyə almış, əxlaqsız qadın Anjelə uyması onu həm sənətdən, həm də təmiz, saf məhəbbətlə onu sevən həyat yoldaşı Gövərçindən, qızı Mənəkşədən ayır salır, sonda da faciəsinə səbəb olur. Əsərdə Ulug bəyin dilindən söylənən fikirlərlə gəncləri uçuruma aparən səbəblərin bütün detalları gözümüz önündə canlanır:

O gün ki, İstanbulda
Gənclik fransızlaşdı,
Getdikcə türk evladı
Uçuruma yaqlaşdı.
Sərxoşluq, iffətsizlik
Sardı bütün gəncləri,
Zəhərləndi getdikcə
Məmləkətin hər yeri.
Qəhrəman Oğuzların,
Böyük Ərtoğrolların
Sarsılmaz xələfləri
Şimdi həp sapqın, azğın...[4, s. 339].

Bu əsəri ətrafı şəkilə tədqiqatə cəlb edən Əli Sultanlı yazırdı: “Fyüzat” məcmuəsinin mühərrirləri İstanbul mühitini tərifləyərkən, oradan vətənə dönən gənc dramaturq

İstanbulda öldürücü satira yazır. Əslində o, Paris mühitinin təsiri altına düşmüş İstanbul həyatını, gənclərin əxlaqını, pozğunluğunu realist cizgilərlə vermişdir" [15, s. 107].

Hüseyn Cavid Türkiyə mövzusunda yazdığı "Afət" faciəsində də İstanbulun zadəgan çevrələrində mədəniyyətin və yeniliyin təzahürü sayılan Qərb əxlaqının yalnız kişilərə deyil, qadınlara da məhvedici təsirini göstərmişdir. Əsərdə Afət, Özdəmir, Xandəmir, Qaratay obrazları vasitəsilə Qərb əxlaqının gətirdiyi "yenilik" və "mədənilik" tənqid olunur, insanların arzu və istəklərinin məhvinə səbəb olan, ailə faciələrinə, qadınların fəlakətinə gətirib çıxaran səbəb olaraq göstərilir. Əsərdə Cavid təsvir etdiyi eybəcər mühit daxilində Ərtoğrul, Alagöz və Yavuzun simasında mütərəqqi görüşlü, sağlam ruhlu gənclərin olduğunu da təsvir etmişdir. Lakin "təzə, müsbət və işıqlı meyillər, sağlam və gənc qüvvələr özlərinə qarşı inamsızdılar. Hər kiçik təsadüfdən və müvəqqəti çətinlikdən qorxuya düşüb sustalırlar. Faciənin mürəkkəbliyi də elə burasındadır: çirkinlik, qaranlıq və pislük həqiqətdən qorxmadıqı, çəkinmədiyi halda, gözəllik və doğruluq özündən qat-qat zəif və təməlsiz olan mühafizəkarlıq və eybəcərlik önündə sarsılır, yaşımaq ümidini az qala itirir və qeyb olur" [8, s. 87].

Beləliklə, Hüseyn Cavidin Türkiyədə təhsil alması, İstanbul ədəbi-mədəni mühiti ilə tanışlığı onun dünyagörüşünün formalaşmasında, filosof-şair, dramaturq kimi yetişməsində müstəsna rol oynamışdır. Əsas həyat amalı həqiqət və məhəbbət olan H.Cavid fəlsəfəsinin, dilinin formalaşması həyat və fəaliyyətinin İstanbul dövrünə təsadüf etdiyindən bu dövrü Cavidin ömür yolunun əsas, taleyüklü illəri adlandırsaq heç də yanılmırıq. Onun istər Türkiyə mövzusunda yazdığı əsərləri, istərsə də məktubları o dövr Türkiyə ictimai-siyasi və mədəni həyatının öyrənilməsi baxımından olduqca qiymətli mənbədir. Harada yaşamasından asılı olmayaraq əldə etdikləri, öyrəndikləri ilə xalqına, Vətəninə xidmət amalı Cavidə nəinki xalqının, bütün türk dünyasının dahi şairi və müfəkkiri səviyyəsinə qaldırdı, ona əbədiyaşarlıq statusu qazandırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Babaxanlı G. Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 244 s.
2. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərənəşr, 1960, 264 s.
3. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 256 s.
4. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, II c., Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 352 s.
5. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, V c., Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 288 s.
6. Cavid xatırlarkən. Bakı: Gənclik, 1982, 392 s.
7. Camalov K. Hüseyn Cavid və məktəb. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2013, 144 s.
8. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, 214 s.
9. Əfəndiyev T. Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi. Bakı: Yazıçı, 1985, 206 s.
10. Əsgərzadə L. Hüseyn Cavid: mühiti və müasirləri. Bakı: AFpoliqrAF, 2015, 284 s.
11. Həbibbəyli İ. Hüseyn Cavid və sənəti // Hüseyn Cavid: taleyi və sənəti. Bakı: Nurlan, 2007, 144 s.
12. Hüseynov R. Vaxtdan uca. Bakı: İşıq, 1989, 363 s.
13. Xəlilov F. Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: tədqiqlər. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 248 s.
14. Qəhrəmanov Ə. Hüseyn Cavid və Naxçıvan teatri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 120 s.
15. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı: Azərənəşr, 1971, 328 s.
16. Şərif Ə. Keçmiş günlər. Bakı: Yazıçı, 1986, 412 s.
17. Şaiq A. Xatirələrim. Bakı: Gənclik, 1973, 364 s.

ТУРЕЦКИЙ ПЕРИОД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА И ТЕМА ТУРЦИИ В ЕГО ТВОРЧЕСТВЕ

В статье рассматривается социально-политическая и культурная жизнь Турции на основе художественных работ и писем Гусейна Джавида, а роль среды Стамбула в формировании мировоззрения Джавида изучена в различных аспектах. В то же время творчество Джавида в Стамбуле было подробно изучено, его поэзия изучалась с точки зрения языка, стиля и мастерства. Было представлено несколько примеров его стихотворений, а особенности, формирующие стиль Джавида в то время, были разъяснены на основе мнений разных исследователей. На основании стихотворения «Родина» и писем Джавида в статье изучена его тоска по Родине во время пребывания в Турции, также, что его основной целью являлось служение своему народу, своей Родине. Кроме того в статье на примере образов из трагедий «Пропасьт» и «Афет» было обосновано отражение трагедий молодежи, позабывших свой народ, свою Родину, бедствий, совершенных безнравственностью под названием «культурность» и «новшество».

Ключевые слова: *Азербайджан, среда в Стамбуле, турецкие поэты, турецкая пресса, общечеловеческие идеи.*

Sahab Aliyeva

THE TURKISH PERIOD OF HUSSEIN JAVID'S ACTIVITIES AND THE SUBJECT OF TURKEY IN HIS CREATIVE WORK

In this article the socio-political and cultural life of Turkey have been investigated on the basis of Hussein Javid's artistic works and letters, the role of Istanbul's environment in Javid's outlook has been studied in various aspects. At the same time, Javid's creativity in Istanbul was researched in detail, the language, style and craftsmanship features of his poetry were studied. Several examples from his poems were given, and especially, the features which were formed Javid's style during that time were explained on the basis of the views of different researchers. The author has investigated Javid's living in Turkey that period, his homesickness, serving his motherland and other problems on the basis of his poem "Vatan" ("Motherland") and his letters. In he author shows that his main that purpose was to serve his nation. As well as in the article on the basis of the images from the tragedies of "Uchurum" ("Abyss") and "Afat" writer tried to reflect the tragedy of youth who has forgotten his people, his land, the scourge of committed immorality under the name "civility" and "innovation"

Keywords: *Azerbaijan, Istanbul's environment, Turkish poets, Turkish press, human ideas.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)